

УДК 80/81

ФОРМИ МІКСАЦІЇ МОВ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Селіванова О.О.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

Стаття присвячена обґрунтуванню статусу змішаних мов як форм міксації мов. Розглянуто головні ознаки змішаних мов порівняно з формами існування мови. Охарактеризовано головні типи змішаних мов і їхні диференційні параметри.

Ключові слова: форма міксації мов, форма існування мови, піджин, креол, змішана мова, суржик.

Актуальною проблемою сучасної соціолінгвістики є з'ясування статусу та параметрів форм міксації мов як засобів обміну інформацією, створених шляхом змішування двох або більше мов. Такі форми міксації можуть ставати повноцінними мовами або деструктивними мовними утвореннями щодо мов, на базі яких вони сформовані. Метою нашої статті є обґрунтування специфічних рис, умов, причин і соціолінгвістичної бази виникнення форм міксації мов, установлення їхньої типології.

Проблема змішаних мов у соціолінгвістичних студіях виникла насамперед у зв'язку з проблемою форм існування мови як зрозумілих усім носіям мови різновидів її функціонування, що передбачають системну організацію й комунікативно-прагматичну орієнтацію, відповідні до потреб певної сфери спілкування чи застосування. Ще у 1987 р. В. Бондалетов зазначав, що немає однозначного позначення форми існування мови (уживаними були терміни «мовне утворення», «компонент соціально-комунікативної системи», «мовна єдність», «ідіом», «лінгвема»), не розроблено єдині принципи виокремлення форм мови, слабо висвітлені проблеми типології окремих різновидів форм тощо [5, с. 44-45]. Головними формами існування мови, які практично не викликають заперечень у жодного із сучасних соціолінгвістів, є літературна мова (стандарт), народно-розмовна мова, койне, територіальні діалекти. До складу форм існування мови деякі дослідники необґрунтовано залучали піджини та креольські мови. Так, В. Аврорин указував на їхню близькість до койне за соціальним призначенням [1, с. 53]. Учений розглядав механізм формування піджинів і креолів як штучну гібридизацію й механічне спрощення. В. Бондалетов підкреслював соціальну функцію цих примітивних засобів спілкування – об'єднувальну як мов міжнаціонального спілкування [5, с. 45]. Однак ані піджин, ані креол не є різновидами якоїсь окремої мови, тому не можуть кваліфікуватися як форми її існування. З огляду на це виникає нагальна потреба розмежування форм існування окремої мови і гібридів двох або більше мов. З цією метою ми вводимо термін «форма міксації мов» і надаємо такий статус піджину, креолу, креолізованій мові, змішаній мові, суржикові та трасянці [13; 14].

Дослідники мов Півночі, Сибіру та Далекого Сходу натомість пропонують поняття контактних мов, до яких відносять піджини та креольські мови (див. «Контактологический энциклопедический словарь-справочник», опублікований у Росії у 1994 р.). Ці мови міжетнічного спілкування розглядають в окремій галузі соціолінгвістики, названій контактологією, або креолістикою, підгрунтя якої закладене ще у XIX ст. німецьким лінгвістом Г. Шухардтом. Проте, крім піджинів і креолів, існують інші форми міксації мов, відмінні за причинами, умовами свого формування і структурно-функціональною специфікою, наприклад, так звана змішана мова – мовне утворення в умовах двомовності. У 1994 р. соціолінгвіст П. Баккер у своїй дисертації ввів цей термін (*mixed language*), яким позначив мову, що виникла в умовах поширеного білінгвізму. Дослідник охарактеризував як таку мову мічиф, що є результатом змішування французької мови з мовою аборигенів Канади крі. Мічиф поширена у штатах Манітоба, Саскачеван і має 500-1000 носіїв. Структура мови мічиф унікальна: лексика у ній французька, а граматику належить мові крі. Головна відмінність змішаної мови від піджину полягає в тому, що перша виникає в умовах повної двомовності, коли представники групи добре володіють обома мовами і здатні створити повноцінну мову з фіксованими правилами. До того ж існують й інші форми змішування мов, приміром, такі, як суржик і трасянка, умови і причини формування та способи функціонування яких відрізняються від піджинів, креолів і змішаних мов. Тому термін «контактні мови», на наш погляд, не відповідає сутності всіх інтегрованих нами форм міксації мов і може мати небажану омонімію зважаючи на поняття мовних контактів.

Інтегральними рисами окресленого нами кола форм міксації мов можна вважати, по-перше, поєднання у них різних рівневих рис не менше, ніж двох мов; по-друге, наявність певної екстралінгвальної мотивації змішування; по-третє, відповідне функціональне призначення мовного утворення. Цікаво, що шлях дальшої трансформації форми міксації мов загалом можна визначити на підставі втрати первинної мотивації змішування через успадкування вже готового результату мовного змішування та дальшого перерозподілу його функціонального навантаження. Кожна форма міксації мов має власну специфіку, визначену її диференційними параметрами, що впливають з інтегральних рис.

Піджин є формою міксації мов, не рідною для користувачів й утвореною на різномовній території з метою виконання обмежених функцій інформаційного обміну в бізнесі, торгівлі тощо. Термін утворено від викривленого англ. *business* – діло, справа. Н. Мечковська вказує на три риси, що відрізняють піджини від звичайного мовного змішування: 1) інтенсивність, швидкість процесу («мовний мінімум», що дає змогу різномовним людям розуміти один одного, формується протягом ліченої кількості років або навіть місяців); 2) рівневий розподіл: у піджина туземні фонетика, граматику, словотвір, але 95% лексики європейської; 3) редукція (спрощення) граматичної структури та словника [10, с. 178].

Традиційно вважають, що термін виник із метою позначення спрощеного різновиду мови, який утворився шляхом змішування англійської й китайської мов у багатомовних портах Південного Китаю у 1807 р., хоч Д. Кристал наводить 6 етимологій слова з китайської, іврити, яванської, англійської, португальської [19, с. 335]. Найдавнішим типом піджина була мова, що використовувалася принаймні з XII ст. у контактах

європейців з арабами, а пізніше з турками – створений на південно-романській лексичній базі середземноморський сабір. Із неєвропейських піджинів найстарішим є чинукський жаргон, поширений у низов'ях річки Колумбія, пізніше він використовувався від Каліфорнії до Аляски. В. Дьячков розглядає кілька умов створення піджину: 1) нерівноправність контактуючих мов; 2) спорадичність контактів й обмеженість сфери спілкування усним мовленням; 3) відсутність соціальної потреби у місцевих жителів вивчити правильну європейську мову; 4) відсутність контактної мови-посередника; 5) обмежені можливості розуміння між носіями європейської мови й аборигенами [8, с. 123].

Першою стадією формування піджинів дослідники вважають ранні, або нестабільні піджини, що виникають як компроміс між погано засвоєною другою мовою білінгвів-початківців і «регістром для іноземців», створеним тими, для кого мова є рідною. Вибір мови, на базі якої формується ранній піджин, визначений суто прагматичними чинниками, зокрема, більшою ефективністю у процесі спілкування. Така мова в креолістиці названа лексифікатором, тобто мовою, лексика якої стає базою для піджина [4, с. 117]. Перетворення раннього піджина на стабільний піджин залежить від регулярності мовних контактів та його поширення.

Дослідники диференціюють піджини на такі, що виникли на підставі однієї мови або споріднених мов певного регіону, і такі, що утворилися на базі неспоріднених мов (наприклад, мов місцевого населення та європейських мов, приміром, піджин північних поморів *ruska-norsk*, що склався на підставі суміші російських, норвезьких, німецьких й англійських слів, або китайське наріччя російської мови). Піджини не є результатом природного розвитку мови, а лише наслідком вторинного перетворення мов шляхом етномовних контактів. Розрізняють піджини й піджинізовані мови (останні не набувають статусу окремої мови й не відриваються від мови-джерела).

Субстрат піджину передбачає міжривневу диференціацію змішування: фонетика та граматики запозичена з однієї мови, викривлена лексика належить іншій. Формування піджину передбачає спрощення складних граматичних систем мов (дієслівного формотворення, відміни й дієвідміни), розвиток аналітичного способу передачі граматичних значень, руйнування тонової системи, зникнення деяких категорій звуків. Піджини зазвичай виникають у місцях перебування кількох етнічних груп через міграцію, урбанізацію, торгівлю тощо (у портових містах, на плантаціях із сезонними робітниками, на острівних територіях), тому вони найбільш поширені в Південно-Східній Азії, Океанії, Африці, Карибському басейні. Європейськими мовами для формування піджинів переважно є англійська, французька, іспанська, португальська. Піджин може ставати навіть офіційною мовою (наприклад, у Папуа – Новій Гвінеї такими є ток-пісин, який має англійську мовну базу з елементами німецької, португальської та австронезійських мов, 3-4 млн. носіїв й обслуговує носіїв більше 700 мов у країні; хірі-моту, що виник на базі робочої мови плантацій, первісно морського піджина бічлармар; а також кріо в Сьєра-Леоне).

Піджин може стати основою творення креольської мови, яка є засобом спілкування представників певного етносу й формується в результаті етнічного процесу інтеграції (міксації). Піджин перетворюється на повноцінну, хоч і вторинну субстратну мову. Термін походить від португальського *stioulo* – африканський невільник, народжений в Америці. Креолізація піджинів здебільшого відбувалася у

змішаних родин, на плантаціях, серед невольників-утікачів. Деякі дослідники вважають, що креолізація могла здійснюватися ще на стадії раннього піджини. Вони вбачають соціолінгвістичну відмінність між піджином і креолом у складі їх носіїв: піджин є соціальним, а креол – етнічним субстратом. Піджин не є рідною мовою етносу, а креольська мова обслуговує новий етнос, утворений у результаті інтеграції, етнотрансформаційної консолідації чи міксації [7, с. 47].

Креольська мова має власну лексику, граматику й розвивається відповідно до власних законів. Граматичний рівень більшості цих мов характеризується відсутністю словозміни: граматичні відношення передаються за допомогою фіксованого порядку слів, службових слів, пауз. Більшість слів одноморфемні та сформовані на базі мови-джерела. Дослідники називають такі риси креольських мов, як однотипність дієслівної системи; широке використання редуплікації для вираження множини чи інтенсивності; вживання іменника зі значенням «річ» як питального займенника що; спрощення фонетики мови-джерела; наявність омонімії [5, с. 61]. Креольські мови використовують понад 10 млн. людей у світі. На сьогодні зафіксовано понад 60 креолів. Креоли стають рідними найчастіше вже для другого покоління людей, що застосовували піджин.

На підставі генеративної концепції нативізму Дж. Бікертоном було висунуто гіпотезу біопроеграми (bioprogram hypothesis), що пояснює формування креольських мов, згідно з якою саме діти створювали таку мову, трансформуючи штучні піджини у природні мови завдяки універсальній уродженій мовній здатності, чим пояснюється простота та схожість усіх креолів. Головними креольськими мовами світу є мови островів Тихого, Індійського океанів, сформовані на базі англійських, франкомовних, іспаномовних і португаломовних піджинів. У рідких випадках креол створюється шляхом міксації уже сформованих раніше креолів (приміром, англокреольська мова в Гамбії, Екваторіальній Гвінеї).

Креольська мова може руйнуватися, а на її основі формується стандартна «посткреольська» мова. Таке явище отримало в креолістиці назву «декреолізація». Посткреольська мова створюється за умов конкурування в побутовому спілкуванні креольської мови з мовою-лексифікатором, якою звичайно була європейська мова, у результаті чого виникає так званий посткреольський континуум. Модель такого континууму розроблена У. Стюартом, який розмежував базилект як найбільш віддалену від мови-лексифікатора креольську мову, мезолект – креол проміжного типу, й акролект – креольську мову, найбільш близьку до лексифікатора [20].

У креолістиці розмежовують креоли та креолізовані мови. Останні частково схожі за структурними ознаками із креольською, але сформовані в результаті взаємодії між мовою-джерелом й іншою (місцевою) мовою без піджинізації. До таких мов віднесені деякі мови Африки (санго, китуба й ін.) та Нової Гвінеї (хірімоту). Креолізовані мови інколи отримують навіть статус національної (санго у ЦАР).

За причинами виникнення до креолів найбільш наближена введена П. Баккером змішана мова. Класичною змішаною мовою є мідновська мова – мова алеутів острова Мідний в Росії – нащадків шлюбів російських промисловців й алеуток ще за часів Російської імперії. Мідновська мова стала мовним маркером нової етнічної групи, яка мала більш високий соціальний статус порівняно з алеутами. До змішаних мов деякі дослідники відносять суржик і трасянку, однак всі змішані мови

виникали за умови контактів неспоріднених мов. Суржик є засобом спілкування певної частини населення України, результатом штучного й неприродного поєднання елементів російської та української мов, що порушує норми української літературної мови; трасянка є таким самим явищем у білоруській мові.

За даними Київського міжнародного Інституту соціології суржи́ком спілкуються від 11 до 18 % населення України (на Західній Україні – 2,5 %, в областях Лівобережної України – 21%, в південних областях – 12,4%) [21]. Термін є метафоричним перенесенням від первинного значення суржику як суміші зерен пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса та борошна з такої суміші. Суржик переважно має пейоративне забарвлення як негативне явище мовного функціонування, крайній вияв інтерференції. Б. Антоненко-Давидович саме так і описував це явище: «Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [3, с. 12].

Деякі лінгвісти вважають суржик територіальним діалектом з огляду на наявність зон мовної дифузії. Однак поза зонами такої дифузії, зважаючи на природу пристосування до рідного діалекту слів престижної в місті або в засобах масової інформації мови, суржик не може отримувати статусу діалекту. В. Труб розглядає його як форму підлеглої мови, яка є результатом мало усвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування першої домінуючої мови [16, с. 52]. Загалом, дослідник кваліфікує суржик як форму просторіччя. Безперечно, мотивація виникнення суржику є саме такою, однак питання виникає стосовно наявності у нього параметрів окремої форми мови. На нашу думку, суржик є формою міксації двох споріднених мов, подібним до одного з різновидів піджину, і результатом окресленого вище ціннісного конфлікту. Однак, як відомо, піджин є насамперед соціальним субстратом, мовою спілкування певної соціальної групи, суржик же характеризує мовлення жителів села, що переїхали до міста в першому поколінні. Якщо зважати на те, що ці люди є певною соціальною стратою, то суржик є типом піджину на етапі створення, хоч і не набуває статусу засобу міжетнічного спілкування. Спрощення й редукція, властиві граматиці піджину, в суржику відсутні, оскільки піджини утворюються на базі місцевої та здебільшого аналітичної мови (приміром, англійської). Суржик не може позбутися синтетизму граматики російської та української мов.

О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» кваліфікує суржик як форму просторіччя [15, с. 499] співвідносно з думкою автора статті «Суржик» К. Ленець [9, с. 616]. Дійсно, суржик відповідає всім ознакам просторіччя, крім однієї – він не є лексичною підсистемою української мови, а результатом змішування двох мов. Виникнення суржику, порівняно із просторіччям, має інше соціальне та психологічне підґрунтя і зовсім іншу мотивацію формування в мовленні індивіда. Суржик іноді ототожнюють з напівмовністю (англ. *Semilingualism*) – явищем засвоєння першої та другої мови в обмеженому обсязі. При цьому лексичний склад двох мов обмежений, а їхні граматичні системи спрощені. Естонський діяч культури М. Хінт причиною напівмовності вважав насамперед погано організоване раннє навчання другій,

нерідній мові. Р. Фрумкіна вбачає одну з причин напівмовності в зануреності до «напівкультури», що виникає тоді, коли відповідна культурно-побутова традиція переривається, відбувається злам культури для особистості, унаслідок чого неминуче породжується ціннісний конфлікт. Дослідниця зауважує: «Будь-який мігрант є напівкультурним – і той, що потрапляє силою обставин до урбаністичного світу, і той, хто змінив за власним вибором світ давніх традицій і цінностей на високоцивілізоване, але зовсім не висококультурне оточення» [17, с. 166].

Деякі сучасні дослідники пов'язують суржик із проблемою деструкції особистості, духовною деградацією, зведенням мислення до примітиву [2, с. 6-7]. Американська соціолінгвістка Л. Біланюк цілком слушно наголошує на тому, що «для деяких українців суржик – рідна мова, мова їхніх батьків, прищеплена в дитинстві, носіями якої є переважно урбанізовані мешканці села» [18, с. 113]. Тим самим підкреслено, що формування суржику з наведених вище мотивів є ознакою першого покоління; наступне ж покоління лише наслідує мові батьків без якоїсь соціальної мотивації. На цьому етапі суржик не можна кваліфікувати як різновид піджини. Можливо, він є особливою піджинізованою мовою, яка не має статусу мови й не відривається від мови-джерела.

Чинниками стійкості суржику є: 1) здатність до наслідування, що виявляється у перемиканні мовних кодів (приспосованні мови села під мову міста) із метою підвищити статус власного «обличчя»; 2) адаптивні властивості людини (приїхавши до міста, людина прагне якнайшвидшої соціальної адаптації, що позначається й на мовленні); 3) устрій, культура мовлення сім'ї, яка передається від батьків до дітей; 4) мовна ситуація в країні й мовна політика держави тощо. Суржик може ставати деструктивним чинником для національної мови, тому боротьба з ним – необхідна умова збереження рідної мови й підвищення загальної культури мовлення. На жаль, одним зі шляхів поширення суржику є засоби масової інформації, література й мистецтво, де він може застосовуватися як засіб створення комічного ефекту, іронії, стилізації мовлення персонажів. Викорінення наслідування поганим зразком мовлення – складова освітніх і виховних програм. Але це не скасовує потреби вивчення суржику мовознавцями як феномена, оскільки встановлення його механізму, мотивації і виявів прискорить його усунення з мовленнєвої практики етносу. До того ж перспективним для досліджень сучасної соціолінгвістичної ситуації в Україні є вияв й опис інших типів форм міксації мов, як-от: українсько-польського, українсько-словацького, українсько-білоруського й інших мовних субстратів, – які також засмічують національну мову українців і характеризуються власною специфікою формування й функціонування.

Список літератури

1. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: (К вопросу о предмете социолингвистики) / В. А. Аврорин. – Л.: Наука, 1975. – 276 с.
2. Антисуржик / За ред. О. Сербенської. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1974. – 126 с.
3. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К., 1991. – 345 с.
4. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : Российский гуманитарный университет, 2001. – 439 с.
5. Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1987. – 160 с.

6. Вахтин Н. Б., Головкин Е. В. Социолінгвістика и социология языка / Н. Б. Вахтин, Е. В. Головкин. – СПб. : Издательский центр «Гуманитарная академия», 2004. – 336 с.
7. Виноградов В. А., Коваль А. Н., Порхомовский В. Я. Социолінгвістическая типология: Западная Африка / В. А. Виноградов, А. Н. Коваль, В. Я. Порхомовский. – М. : Наука, 1984. – 128 с.
8. Дьячков В. М. Специфика процессов пиджинизации и креолизации языков / В. М. Дьячков // Вопросы языкознания. – 1988. – № 5. – С. 123–129.
9. Ленець К. Суржик / К. Ленець // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 616.
10. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков / Н. Б. Мечковская. – М. : Флинта-Наука, 2006. – 312 с.
11. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика / Н. Б. Мечковская. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 207 с.
12. Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М. : Прогресс, 1972. – 535 с.
13. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
15. Тараненко О. О. Просторіччя / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 499.
16. Труб В. М. Явище «суржик» як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. М. Труб // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 52–57.
17. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика / Р. М. Фрумкина. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 320 с.
18. Bilaniuk L. Purity and power: The geography of language in Ukraine / L. Bilaniuk // Michigan Discussions in Anthropology. – 1998. – Vol. 13. – P. 113–117.
19. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of language / D. Crystal. – Cambridge : CUP, 1989.
20. Stewart W. A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism / W. Stewart // Reading in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. – The Hague, Paris, 1968. – P. 134–140.
21. Wikipedia: The Free Encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/>.

Селіванова Е.А. Формы миксации языков: социолінгвістический аспект // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №2. Частина 1. – С.447–453.

Статья посвящена обоснованию статуса смешанных языков как форм миксации языков. Рассмотрены основные признаки смешанных языков по сравнению с формами существования языка. Охарактеризованы основные типы смешанных языков и их дифференцирующие параметры.

Ключевые слова: форма миксации языков, форма существования языка, пиджин, креол, смешанный язык, суржик.

Selivanova O.O. Mixed languages in sociolinguistic aspect // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communicatio». – 2011. – V.24 (63). – №2. Part 1. – P.447–453.

The article is focuses on a ground of a mixed languages status. The main distinguishing feature of mixed languages are considered comparatively with the types of language existence. The main types of the mixed languages and their differential parameters are described.

Key words: type of mixed language, type of language existence, pigin, creole, surszik.

Поступила до редакції 22.03.2011 р.